

door de geloofsuitingen en actie der gelovigen op alle levensterreinen, zowel maatschappelijk als cultureel. Het was overigens wel Kuypers bedoeling geweest, dat beiden elkaar zouden beïnvloeden. Toen dr. H. Colijn als nieuwe politieke leider van de Anti-Revolutionaire Partij in 1934 in navolging van Kuiper ook een toelichting op het beginselprogramma schreef, hield hij diens onderverdeling aan.¹⁴ Te Winkel toonde aan dat Kuypers leerlingen zijn onderscheid strenger dan hun leermeester toepasten, waardoor de politieke vraagstelling op de kansel niet werd toegelaten.¹⁵ Opmerkelijk is in dit verband, aldus Ridderbos, dat de generale synode in 1936 bij het selecteren van de punten, waarover binnen de kerken een meningsverschil bestond (vanaf toen bekend als de leergeschillen¹⁶) juist het onderwerp ‘de verhouding tussen kerk en staat’ van de agenda afvoerde.¹⁷

Als gevolg van voornoemd onderscheid tussen kerk en staat bestond er in Nederland op dit gebied vóór de oorlog feitelijk een overeenkomst met Duitsland, waar de twee-rijkenleer van Luther (1525) gold. Volgens Slomp was deze leer één van de oorzaken van de opkomst van het nationaal-socialisme geweest, doordat deze met een beroep op Romeinen 13 trouw verlangde van de onderdanen aan elk boven hen gesteld staatsgezag. Hierbij had Luther een principieel onderscheid gemaakt tussen het geestelijke regiment van God door het evangelie en het wereldlijke regiment door de overheid. ‘Hierdoor kon je christen zijn in de kerk en heiden in de politiek’.¹⁸ Lutheranen zoals M. Ruppert bestreden vanaf het begin van het nazi-regime deze vooral door calvinistische theologen geuite beschuldigingen, als zou het lutheranisme de opkomst van het nationaal-socialisme hebben bevorderd.¹⁹ Iemand als Slomp dacht desondanks na de Tweede Wereldoorlog nog net zo over de nadelige invloed van de twee-rijkenleer en wisselde er zelfs met zijn lutherse collega in Hoorn, predikant J.M. Lindeijer, in de pers van gedachten over.²⁰

Als men de Duitse situatie kent, verbaast het niet dat de Nederlandse Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) vanaf de oprichting in 1933 ook een voorstander van de tweedeling tussen kerk en staat was. In brochure III *De Nationaal-Socialistische (Fascistische) Staatsleer* (1933) liet de partij al weten ‘niet [te zullen] toelaten dat de godsdienst voor politieke doeleinden wordt

‘Organisme en instituut. De ontwikkeling van Kuypers spreken over kerk-zijn (1867-1901)’ in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk* (Zoetermeer 1998) 86-108.

¹⁴ H. Colijn, *Saevis tranquillius in undis. Toelichting op het Antirevolutionaire beginselprogramma* (Amsterdam 1934) hoofdstuk XXI.

¹⁵ J.D. te Winkel, *Het wordt nooit meer als vroeger. Wat is er aan de hand met geloof en kerk* (Franeker 1985) 20, 48; Endedijk, *De Gereformeerde Kerken*, dl. 2 (1936-1975) (Kampen 1992) 15.

¹⁶ Uitgebreid bijvoorbeeld in: J. Stellingwerff, *De Vrije Universiteit na Kuiper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica* (Kampen 1987) 185-219; George Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn 1993) (Passage Reeks 8) 329-358.

¹⁷ Jan Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde ‘elite’ in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein* (Kampen 1994) dl. II, 38-39 (noot 50).

¹⁸ Interviews met Slomp in: *Nederlands Dagblad*, 3 mei 1975 en in: *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 17 april 1976 [Zelfde tekst ook in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 juni 1976].

¹⁹ Dit calvinistische standpunt was reeds te lezen in: *De Standaard*, 11 juli 1933, gecit. naar Van Roon, *Protestants Nederland*, 240; J. de Bruijn en P.E. Werkman, *Van tuindersknecht tot onderkoning. Biografie van Marinus Ruppert*, dl. 1: de jaren 1911-1947 (Hilversum 2001) (Passage Reeks 15) 97-101.

²⁰ *Helderse Courant*, 29 september 1963. *Nederlands Dagblad*, 3 mei 1975. *Provinciale Zeeuwsche Courant*, 17 april 1976. Zie voor de gedachtenwisseling met Lindeijer: *Hoornsignaal*, [14] juni 1955.